

DREPT INTERNAȚIONAL

CZU 341.231.14

DIMENSIUNEA PRINCIPIULUI SUBSIDIARITĂȚII
ÎN DREPTUL INTERNAȚIONAL AL DREPTURILOR OMULUI

Leonid ANTOHI,
jurist, Consiliul Europei,
doctorand USM

SUMAR

Definirea principiului subsidiarității dezvoltă două sensuri interdependente. Subsidiaritatea, în sensul negativ, impune ca unitățile sociale mai mari, de exemplu statul, să se abțină de la orice acțiuni ce ar putea, de facto, restrânge spațiul existențial al organelor esențiale mai mici ale societății. Inițiativa, libertatea și responsabilitatea lor nu trebuie să fie înlăturată. În sens pozitiv, subsidiaritatea poate fi înțeleasă ca asistență economică, instituțională sau juridică pentru unitățile sociale mai mici. În plus, subsidiaritatea poate fi privită ca principiul care se referă nu numai la luarea deciziilor, dar și la aplicarea lor. Subsidiaritatea este invocabilă ori de câte ori o comunitate nu este capabilă de a atinge binele comun de sine stătător. În cazul în care o comunitate politică este capabilă de a fi completă, satisfăcând în întregime necesitățile individuale și binele comun, atunci aceasta nu are nevoie de *subsidium* sau de orice asociere umană mai mare.

O astfel de comunitate „perfectă” poate exista, probabil, doar ca un ideal etic și nu ca o realitate empirică sau juridică.

Cuvinte-cheie: *subsidiaritate, sisteme regionale și universale, dreptul internațional al drepturilor omului, Curtea de la Strasbourg, Declarația Universală a Drepturilor Omului.*

Principiul subsidiarității oferă o modalitate analitico-descriptivă pentru a introduce ordine în varietatea de caracteristici disparate ale structurii existente a dreptului internațional al drepturilor omului, de la libertatea de interpretare acordată statelor, la relația dintre

SUMMARY

THE DIMENSION OF THE PRINCIPLE OF
SUBSIDIARITY IN THE INTERNATIONAL
LAW OF HUMAN RIGHTS

The definition of the principle of subsidiarity results in the development of two interdependent meanings. In the negative sense, the subsidiarity requires larger social units, such as the state, to refrain from any action that could restrict, de facto, the existential space of the smaller core bodies of the society. The initiative, freedom and responsibility of these subjects must not be taken away. In a positive sense, the subsidiarity can be understood as economic, institutional or legal assistance to smaller social units. In addition, subsidiarity can be seen as the principle which refers not only to decision-making process, but also to their practical implementation. The subsidiarity may be invoked whenever a community is unable to achieve the common good itself. If a political community is capable of being complete, fully satisfying the individual needs and the common wellness, then it does not need any subsidies or any greater human association.

Such a „perfect” community may perhaps only exist as an ethical ideal and not as an empirical or legal reality.

Key-words: *subsidiarity, regional and universal systems, international human rights law, the Strasbourg Court, the Universal Declaration of Human Rights.*

sistemele regionale și universale, justificând, în același timp, necesitatea cooperării, asistenței și intervenției internaționale. De fapt, subsidiaritatea se potrivește doctrinei drepturilor omului atât de bine, încât valorile de bază ale principiului pot fi, în mod rezonabil, considerate ca deja implicit prezente în structura legislației internaționale privind drepturile omului. Astfel, nu este surprinzător că, odată cu dezvoltarea sa, au apărut alte doctrine și idei, cel puțin parțial asemănătoare ideii de subsidiaritate, pentru abordarea dialectică omniprezentă a normelor universale ale drepturilor omului și

pretențiilor legitime la pluralism. Doctrina „marjei de apreciere”, dezvoltată de către Curtea Europeană a Drepturilor Omului, este exemplul cel mai notabil. Dar o comparație directă a subsidiarității cu tehnicile existente pentru concilierea diversității arată că plenitudinea și fundamentarea jurisprudențială a subsidiarității fac din aceasta un concept mult mai puternic pentru înțelegerea și dezvoltarea dreptului internațional al drepturilor omului.

În prezent, subsidiaritatea este unul dintre cele mai importante principii de distribuire a puterii și competențelor, care cere luare de decizii la cel mai eficient nivel. Această cerință presupune ierarhia și descentralizarea structurii societății, adică transferul unor funcții și responsabilități ale instituției centrale către unități sociale mai mici (familie, comunitate, auto-guvernarea locală etc.), care pot rezolva mai rațional și mai eficient necesitățile umane decât statul sau organizațiile mari, care nu le pot satisface din cauza aparatului birocratic impunător, lipsei de informații sau din alte motive. Astfel, organizațiile mari și statul sunt înlocuite de instituții mai mici [5, p.73]. Dar, în același timp, subsidiaritatea presupune responsabilitatea unei organizații mai mari nu numai de a permite instituțiilor mai mici să funcționeze, dar și să le sprijine, atunci când acestea nu sunt în stare să realizeze corespunzător o sarcină pe cont propriu.

Prin urmare, definirea principiului subsidiarității dezvoltă două sensuri interdependente. Subsidiaritatea, în *sensul negativ*, impune ca unitățile sociale mai mari, de exemplu statul, să se abțină de la orice acțiuni ce ar putea, *de facto*, restrânge spațiul existențial al organelor esențiale mai mici ale societății. Inițiativa, libertatea și responsabilitatea lor nu trebuie să fie înlăturată. În *sens pozitiv*, subsidiaritatea poate fi înțeleasă ca asistență economică, instituțională sau juridică pentru unitățile sociale mai mici. În plus, subsidiaritatea poate fi privită ca principiul care se referă nu numai la luarea deciziilor, dar și la aplicarea lor. Subsidiaritatea este invocabilă ori de câte ori o comunitate nu este capabilă de a atinge binele comun de sine stătător. În cazul în care o comunitate politică este capabilă de a fi completă, satisfăcând în întregime necesitățile individuale și binele comun, atunci aceasta nu are nevoie de *subsidiu* sau de orice asociere umană mai mare.

O astfel de comunitate „perfectă” poate exista, probabil, doar ca un ideal etic și nu ca o realitate empirică sau juridică [4, p.44]. Dar, chiar dacă ar fi credibilă, în anumite circumstanțe ipotetice, pot fi îndeplinite toate condițiile pentru o comunitate umană auto-suficientă, ar trebui să fie evident faptul că în lumea contemporană nicio comunitate nu este capabilă de a atinge complet binele membrilor săi, fără interacțiune și cooperare internațională.” Statele naționale nu pot avea grijă de binele lor comun în mod izolat, în această

nouă eră; cu atât mai puțin ele pot rezolva problemele binelui comun universal... Asume „insuficiența” în sfera morală și politică este în prezent marca statelor națiune” [6, p.507]. În măsura în care această afirmație este adevărată, subsidiaritatea câștigă nu numai aplicabilitate, dar, de fapt, cere ca ordinea internațională să fie direcționată spre a ajuta comunitățile mai mici să-și atingă scopurile lor. Aplicarea principiului subsidiarității de comunitatea internațională generează o responsabilitate de a interveni și a oferi asistență, dar interzice preluarea sarcinilor pe care comunitățile naționale sau locale le pot realiza de sine stătător.

Aplicând această idee nu doar pentru ordinea internațională, în general, dar și pentru drepturile omului, formularea largă a principiului este relativ simplă. Subsidiaritatea necesită, în primul rând, ca comunitățile locale să fie lăsate să protejeze și să respecte demnitatea și libertatea umană, reprezentate de ideea drepturilor omului ori de câte ori acestea sunt capabile de a realiza aceste scopuri pe cont propriu. În multe cazuri, acest aspect al subsidiarității va duce la un grad de discreție cu privire la interpretarea și punerea în practică a drepturilor, observat spre exemplu în jurisprudența Curții de Justiție a Uniunii Europene. În al doilea rând, subsidiaritatea sprijină integrarea de interpretare și aplicare, la nivel național și supranațional, într-o singură comunitate de discurs ce privește binele comun reprezentat de ideea drepturilor omului. Și în al treilea rând, în măsura în care organele naționale nu pot realiza scopurile drepturilor omului fără asistență, comunitățile mai mari ale societății internaționale au responsabilitatea de a interveni. Totuși în măsura în care este posibil, *subsidiul* comunității mai mari ar trebui să fie orientat spre a ajuta pe cea mai mică să atingă obiectivul, fără înlocuirea sau uzurparea libertății celei din urmă de a atinge propriile scopuri legitime.

Așa cum se aplică la probleme și aspecte specifice în domeniul drepturilor omului, acest rezumat al principiului subsidiarității este dotat cu necesitatea de exercitare a rațiunii practice, pentru a permite în consecință oricărui set de reguli mecanice să decurgă din el. Dar, chiar și atunci când principiul este menționat în astfel de termeni generali, aportul său poate fi apreciat. Una dintre primele observații ține de faptul că subsidiaritatea nu exprimă noi moduri fundamentale de a comanda sistemul internațional al drepturilor omului. Aceasta, totuși, folosește un vocabular oarecum diferit, face caracteristicile disparate ale sistemului mai coerente și subliniază anumite aspecte mai mult decât altele, dar, în general, descrie, în mare parte, modul în care legea internațională privind drepturile omului a fost structurată.

Una dintre primele caracteristici ale dreptului internațional al drepturilor omului, cu care se confruntă statul, este penetrarea acestuia în dreptul intern, în

moduri care subminează sau, cel puțin, ignoră unele dintre conceptele structurale centrale ale dreptului internațional clasic, cum ar fi suveranitatea, teritorialitatea și competența internă. Inovația centrală a normei ce consacră drepturile omului în cadrul dreptului internațional a fost ideea că tratamentul din partea unui stat al propriilor cetățeni este o problemă de interes internațional, o valoare de bază a comunității internaționale [3, p.208]. În consecință, normele internaționale, susținute de instituții, înlocuiesc autonomia statelor când sunt implicate drepturile omului. Subsidiaritatea păstrează și consolidează această perspectivă, pentru că presupune un singur bun comun, care poate fi cel mai deplin realizat numai într-o comunitate globală. Astfel, principiul nu presupune statul suveran ca obiect al interesului său. Suveranitatea de stat este, prin urmare, principalul concurent conceptual al subsidiarității [1, p.36].

Este evident că, de la nașterea sa oficială după 1945 și până în prezent, dreptul internațional al drepturilor omului a fost caracterizat de o anumită slăbiciune normativă – o incapacitate de a specifica suficient de clar conținutul cerințelor sale – și prin mecanisme de supraveghere și respectare care lăsa statelor o mare libertate de aplicare și respectare a normelor, cum acestea cred de cuviință.

Fondatorii Declarației Universale a Drepturilor Omului din 1948 au considerat dispozițiile sale generale necesare pentru atingerea consensului între setul divers de state grupate în comun. Poate unii au sperat că, în timp, odată cu cunoașterea și aplicarea prevederilor Declarației, va apărea o mai certă consfințire a acordului statelor și în ceea ce privește conținutul normelor drepturilor omului. De fapt, dezvoltarea dreptului internațional al drepturilor omului de atunci poate fi descrisă ca o mișcare progresivă spre o mai mare specificitate normativă, începând cu prezentarea mai detaliată a prevederilor Declarației Universale în Pactul internațional privind drepturile economice, sociale și culturale și Pactul internațional cu privire la drepturile civile și politice. Convențiile și tratatele ulterioare, cum ar fi cele privind eliminarea discriminării rasiale și a discriminării împotriva femeilor, în mare parte au continuat să dea mai multă definiție normelor anterioare, mai abstracte, ale Declarației Universale și Pactelor. Dincolo de instrumentele juridice primare în sine, instituțiile internaționale ale drepturilor omului au lucrat cu sârguință pentru a continua procesul de specificare a normelor atât prin aplicarea standardelor la cazuri specifice, cât și prin interpretarea generală a dispozițiilor tratatelor. De exemplu, în conformitate cu Pactul internațional cu privire la drepturile civile și politice, Comitetul pentru Drepturile Omului emite „Comentarii generale” ce dă mai mult conținut specific pentru astfel de norme abstracte ca dreptul la viață, și,

în același timp, dezvoltă specificitate normativă prin adjudecarea de încălcări ale Pactului în legătură cu plângerile individuale. Dezvoltarea normelor a avut loc prin alte regimuri de tratate privind drepturile omului. La nivel regional procesul de specificare a normelor a fost și mai pronunțat, deoarece organisme sofisticate de jurisprudență au apărut în sistemele europene și inter-american.

Practica de a face rezerve și declarații la tratatele privind drepturile omului a devenit tot mai controversată, deoarece unele state au folosit puterea pentru a evita unele dintre normele cele mai de bază – un caz evident fiind Convenția privind eliminarea tuturor formelor de discriminare împotriva femeilor, când unele state au eliminat obligațiile lor din conținut, ratificând tratatul cu vaste rezerve. Statele Unite au adoptat o practică de a folosi rezervele și declarațiile destul de larg, pentru a adapta obligațiile tratatului la stadiul actual al dreptului său intern, provocând un schimb ascutit de opinii cu Comitetul pentru Drepturile Omului pe tema cine deține autoritatea de interpretare pentru a determina dacă o rezervă este compatibilă cu obiectul și scopul tratatului [7]. Punctul relevant aici este că doctrinele și practicile actuale ce țin de rezervele la tratatele privind drepturile omului crește în mod eficient discreția interpretativă a statelor, chiar dincolo de însuși limbajul uneori vag al normelor tratatului.

Același lucru poate fi spus despre limitările și derogările specificate în textele tratatelor privind drepturile omului. Dispozițiile tratatului, cum ar fi „orice persoană are dreptul la libertatea de asociere cu alte persoane” sunt deja extrem de largi și nedeterminate, fiind aplicate circumstanțelor complexe și concrete. Acestea devin și mai mult expuse pluralismului de interpretare atunci când sunt urmate de recunoașterea faptului că drepturile pot fi supuse de către state unor limitări considerate ca “necesare într-o societate democratică, în interesul securității naționale sau siguranței publice, a ordinii publice, protecției sănătății sau a moralei publice sau protecției drepturilor și libertății altora.” Astfel cum Curtea Europeană a Drepturilor Omului a recunoscut, referitor la limitările clauzelor Convenției europene a drepturilor omului, problemele ridicate de aceste dispoziții - de exemplu, morala publică, securitatea națională - sunt propice pentru acordarea unei largi discreții autorităților naționale.

În aceste cazuri, Curtea de la Strasbourg a exprimat gradul de latitudine pe care este pregătită să-l recunoască autorităților naționale prin invocarea „marjei de apreciere”, doctrinei judiciar creată de auto-reținere, care se referă la latitudinea de respect sau eroare, pe care Curtea o va permite organismelor naționale înainte de a declara încălcarea uneia dintre garanțiile de fond în temeiul Convenției. Ideea marjei de apreciere, cu toate acestea, se aplică mult mai larg decât în ca-

zul limitării și derogării expres autorizate. Considerat de unii a fi piatra de temelie a respectului Convenției față de diversitatea națiunilor din cadrul sistemului drepturilor omului al Consiliului Europei, marja de apreciere a continuat să fie utilizată într-o gamă largă de cazuri privind drepturile omului. Soluțiile Curții pe acest teren incorporează probleme diverse cum ar fi discriminarea împotriva homosexualilor în serviciile armate, indemnizația de concediu parental, sinuciderea asistată, libertatea religioasă în procesul de instruire etc. De fapt, omniprezența argumentelor în ceea ce privește domeniul de aplicare a marjei de apreciere este un exemplu deosebit de clar al încorporării structurale a discreției naționale în doctrinele dreptului internațional al drepturilor omului.

În afara doctrinei oficiale, argumentele privind gradul adecvat de libertate de interpretare ce trebuie acordat statelor de multe ori sunt exprimate prin retorica politică mai deschisă a particularității culturale sau prin relativism. Chiar dacă discursul oficial al drepturilor omului a făcut eforturi mari pentru a afirma universalitatea drepturilor, continuăm să observăm o dezbatere în curs de desfășurare, și chiar intensificată, privind legitimitatea construcției singulare universale ale drepturilor omului într-o multitudine de contexte culturale.

Ca și conținut normativ, supravegherea și aplicarea instituțională a dreptului internațional al drepturilor omului se bazează pe discreția statelor în ceea ce privește gradul și modul de implementare a drepturilor omului pe plan intern. În cele mai multe contexte, nu există interpretări internaționale definitive ale conținutului normativ al drepturilor omului, astfel încât nu există nici autorități internaționale instituționalizate să mandateze implementarea și aplicarea lor. În schimb, statele rămân autoritățile primare, responsabile pentru drepturile omului în cadrul jurisdicțiilor lor. Aceasta nu este pur și simplu o chestiune de „jurisdicție internă”, al cărui scop nu mai este semnificativ. Și alte caracteristici de bază ale legislației drepturilor omului servesc pentru a plasa statele în poziția de organism principal de punere în aplicare și executare. Multe dintre prevederile tratatelor privind drepturile omului sunt, prin natura lor, dependente de particularitățile normelor juridice și ale instituțiilor naționale, cum ar fi cerințele pentru o persoană acuzată penal de a avea parte de un „proces echitabil și public în fața unui tribunal competent, independent și imparțial, stabilit prin lege”. Multe altele depind de evaluările naționale, cum ar fi „resursele disponibile” pentru realizarea progresivă a drepturilor economice. În cazul în care apar încălcări, normele privind epuizarea remediilor interne asigură că statele vor rămâne responsabile să judece recursul principal. Aceste proceduri și determinări interne deschid o gamă largă de posibilități pentru încorporarea

normelor internaționale; tratatele în sine nu specifică faptul că dreptul intern trebuie să urmeze un model particular de încorporare.

Subsidiaritatea poate influența eficacitatea drepturilor omului la două niveluri: în activitatea instituțiilor internaționale și, de asemenea, în rolul celor interne. În ambele cazuri, subsidiaritatea are potențialul de a consolida drepturile omului.

Analizând nivelul supranațional, urmează de luat în vedere jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului, considerată pe larg și pe bună dreptate ca fiind cea mai eficientă instituție internațională pentru protecția drepturilor omului. Una dintre cele mai interesante întrebări adresate în istoria CEDO este modul în care hotărârile Curții au ajuns să fie atât de deplin respectate și privite ca sursă de autoritate de drept în ordinele constituționale interne ale tuturor statelor părți la Convenție, până la punctul în care acceptarea internă a legitimității deciziilor Curții a reușit să transforme acest tratat internațional într-un sistem autentic de drept pozitiv. Laurence Helfer și Anne-Marie Slaughter consideră că această transformare este legată cu unele calități de judecare supranațională care caracterizează CEDO [2, p.314]. Potrivit acestora, angajamentul Curții îndreptat spre schimbarea progresivă și antrenarea sa în dialogul cu alte organisme judiciare figurează printre principalii factori care duc la eficacitatea sa. Ambele dintre aceste practici sunt în concordanță și încurajate de principiul subsidiarității.

Doctrina marjei de apreciere este dovada sensibilității CEDO la tensiunea dintre luarea deciziilor la nivel național și la dezvoltarea progresivă a normelor supranaționale. Recunoașterea marjei de apreciere a permis Curții să-și consolideze legitimitatea prin încorporarea în tehnicile sale de judecare a unui grad sănătos de respect pentru instituțiile naționale cu privire la mai multe aspecte, în special în ceea ce privește recunoașterea unor noi aplicări ale drepturilor recunoscute în Convenție. Astfel, Curtea rămâne nu prea departe de acele interpretări și aplicări ale Convenției care sunt acceptate în sistemele naționale. Subsidiaritatea încurajează, de asemenea, o legătură similară între un organism de drept supranațional și local, politică și cultură instituționale, care, utilizate judicios, mai degrabă sporesc decât subminează legitimitatea și eficiența instituției superioare. Caracteristica judecării supranaționale eficiente, menționate mai sus, reprezintă angajamentul CEDO în comunicarea inter-judiciară. Această responsabilitate de „solidaritate”, și nu de „izolare”, întărește judecarea Curții, recunoscând implicit caracterul comun al problemelor juridice în cauză și independența lor (parțială) de anumite limitări jurisdicționale sau contexte culturale limitate. Într-un fel asemănător, utilizarea dreptului comparat de către Curte poate da judecării sale mai multă profunzi-

me, flexibilitate și auto-conștientizare critică – calități care pot contribui la eficiența activității Curții. Cea mai importantă observație care se adaugă aici este că aplicarea principiului subsidiarității contribuie la practica de comunicare inter-judiciară și comparație. Subsidiaritatea încurajează integrarea discursului normativ național și supranațional. În plus, având grijă ca diferite instituții, naționale și supranaționale, să interpreteze și să aplice uniforme norme drepturilor omului raportate la situații similare, ajută la generarea materiei prime necesare schimbului între sistemele juridice. Prin urmare, „unitatea prin diversitate” a subsidiarității susține marele scop – „comunitatea globală de drept”, fundamentul adjudecării supranaționale eficiente. Departe de a reprezenta o amenințare pentru puterea normelor și instituțiilor internaționale privind drepturile omului, subsidiaritatea, de fapt, contribuie pe mai multe fronturi la eficacitate în supravegherea internațională.

Același lucru poate fi văzut la nivel de drept intern. Marja de apreciere îmbunătățește eficiența CEDO nu numai pentru că încurajează Curtea supranațională să dezvolte norme treptat, dar și pentru că aduce legislația și instituțiile naționale într-o relație mai profundă și mai autentică cu standardele drepturilor omului. Recunoscând un grad mai mare de libertate autorităților locale, Curtea de la Strasbourg oferă în multe cazuri, o oportunitate instituțiilor naționale de a însuși Convenția. Ele sunt încurajate să ia norme Convenției și să le aplice pe plan intern, în mod mai consistent, cu structura politică și instituțională a statului său, evaluând nevoile unei societăți democratice și valorile culturii naționale. Discreția locală, în acest fel, poate fi un mijloc de adoptare mai profundă și consecventă în societate a normelor privind drepturile omului, spre deosebire de adoptarea normelor privind protecția drepturilor omului fără nicio legătură cu tradițiile interne. În măsura în care subsidiaritatea poate ajuta efectiv această apropiere, ea se conformează cu obiectivele de asigurare a drepturilor universale ale omului dincolo de culturi și națiuni. Astfel ea ar deveni indispensabilă pentru fundamentarea drepturilor în practica socială și politică la nivel național și, prin urmare, pentru garantarea mai eficientă a respectării lor.

În acest context, trebuie reținute unele fapte. În primul rând, trebuie să ne amintim că subsidiaritatea este un principiu general, nu o regulă clară. Chiar și în cadrul utilizărilor existente ale subsidiarității în dreptul și politica Uniunii Europene, principiul nu este un concept suficient de puternic pentru a rezolva de la sine problemele complexe și multiple. Acest aspect se va aplica cu atât mai mult în contextul sensibil al dreptului și politicii internaționale. Criteriile detaliate cu care operează subsidiaritatea nu sunt potrivite pentru abstractul raționament *ex ante*, ci trebuie să fie elaborate în timp, și concluziile la care va conduce vor fi întotdeauna

contextuale și dinamice, conținând fluiditatea și flexibilitatea hotărârilor practice. Prin urmare, relevanța subsidiarității în domeniul drepturilor omului este elaborată în practică, aplicarea acestora la cazuri concrete necesită prudență și deschidere față de un dezacord motivat.

Subsidiaritatea nu poate fi redusă la o simplă delegare de autoritate la nivel mai local. În timp ce exprimă, în mod clar, o prezumție în favoarea libertății formelor mai mici și mai locale de asociere umană, ea ține să echilibreze atât ideea neamestecului, cât și cea de intervenție sau de asistență. Prin urmare, necesită luarea în considerare serioasă a situațiilor în care autoritățile locale sunt, uneori, mai puțin capabile să asigure protecția drepturilor omului, fără intervenția sau asistență externă. Cele mai evidente situații care cer intervenție sunt acelea în care autoritățile naționale, în mod deliberat, nu țin cont de binele poporului sub controlul lor, cazurile regimurilor corupte și criminale responsabile pentru încălcări persistente și grave ale drepturilor omului. Proclamarea și dezvoltarea subsidiarității ca un principiu structural al dreptului internațional al drepturilor omului permite confruntarea adecvată cu încălcarea drepturilor, permițând respectarea reală și efectivă prin ridicarea demnității și libertății persoanei la nivel supranațional.

Referințe bibliografice:

1. Endo K. *Subsidiarity & Its Enemies: To What Extent Is Sovereignty Contested in the Mixed Commonwealth of Europe?* San Domenico: European University Institute, 2001.
2. Helfer L.R., Slaughter A.-M. Toward a Theory of Effective Supranational Adjudication. In: *The Yale Law Journal*, 1997, Vol.107: 273, p.273-391.
3. Henkin L. *International Law: Politics, Values and Functions*. Dordrecht, Boston: Martinus Nijhoff, 1990. 416 p.
4. Kossel C. Global Community and Subsidiarity. In: *Communio – international catholic review*, 1981, Vol. VIII, nr.1.
5. Maldonado C. E. *Human Rights, Solidarity and Subsidiarity: Essay toward Social Ontology*. Washington: The Council for Research and Values in Philosophy, 1997. 107 p.
6. Pizzolato F. Note sul principio di sussidiarietà. In: *Rivista Internazionale Dei Diritti Dell'uomo*, 1999, Vol. 12, no. 2, p.493-516.
7. The exchange between the Human Rights Committee and the United States and the United Kingdom regarding the compatibility of reservations with the object and purpose of the ICCPR. Human Rights Committee, General Comment No. 24, UN Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.6 (1994).

